

דעת השל"ה הקדוש בעניין מקום המקדש (תגובה לדברי הרב עזריה אריאל)

- א. התעלמות השל"ה מזהויו אבן השתייה
- ב. הבדל בין אבן השתייה לשאר אתרי ירושלים
- ג. לא תיתכן מסורת על מקום המקדש ללא ידיעה על אבן השתייה
- ד. השל"ה והרשב"ץ
- ה. השל"ה עוסק בזיהוי הר הבית ולא בתיחום האזור המותר לכניסה בירושלים
- ו. השל"ה לא מסתמך על זיהוי אבן השתייה
- ז. מה למד השל"ה מתוכניתו של רבי יחיאל מפריז?
- ח. השל"ה סבר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה
- ט. סיכום

א. התעלמות השל"ה מזהויו אבן השתייה

העובדה הפשוטה והברורה היא שהשל"ה, בבואו להוכיח שיש מסורת ברורה על מקומו של הר הבית, איננו מזכיר כלל את זיהוי אבן השתייה. הוא מביא ממרחק לחמו, ומוכיח את מיקומו של הר הבית מהמסורת על הר הזיתים, ועמק יהושפט, ונחל קדרון, ומעין השילוח, וכמובן מעל הכול מהכותל המערבי, אך מהמסורת על אבן השתייה הוא מתעלם לחלוטין. ההסבר של הרב עזריה, שהשל"ה רצה לכתוב רק דברים הגלויים לעין, אינו נכנס אפילו בגדר דוחק. דיינו לדמיין מה היה כותב הרב עזריה עצמו, או אפילו הרדב"ז, לו היה נדרש להוכיח שזהו מקומו של הר הבית. הלא ודאי שבראש כל הראיות היה מביא את מסורת הדורות על אבן השתייה, וכ"ש שלא היה מתעלם ממנה לחלוטין רק בגלל שהכיפה בנויה עליה והיא איננה גלויה לעין בעצמה. לפיכך ברור שהשל"ה לא קיבל את זיהוי אבן השתייה, כפי שעולה גם ממה שכתב על הכותל המערבי, שהוא השריד היחיד שהשאיר הקב"ה מהמקדש על מנת להעיד על מקומו.

ב. הבדל בין אבן השתייה לשאר אתרי ירושלים

אכן צריך להסביר מדוע השל"ה קיבל את המסורת על הר הזיתים ועמק יהושפט ונחל קדרון ומעין השילוח, משום שהם "כולם גלויים להאומות והמבדיל לאומה הישראלית", ולא קיבל את המסורת על אבן השתייה, שגם היא היתה מקובלת אצל האומות ולהבדיל אצל ישראל.

לענ"ד התשובה פשוטה. המסורת עליה מדבר השל"ה וסומך בה גם על מסורת אומות העולם כוללת מערכת גיאוגרפית שלמה של הרים ועמק ונחל ומעין ש"כולם בשמות הראשונים נקראו", והם מתאימים לחלוטין לידוע לנו מהתנ"ך ומחז"ל, והאפשרות לבדות במזיד, בשוגג או בטעות, מערכת שלמה כזו על כל יחסיה רחוקה מאוד ואולי אף לא אפשרית כלל. לעומת זאת סיפור על אירוע שהתרחש בנקודה מסוימת אחת יכול בהחלט להתחדש ע"י בדיה או טעות. גם אם נקבל כאמת מוחלטת את המסורת שכשהמוסלמים כבשו את ירושלים הראו להם יהודים את מקום אבן השתייה – הלא אין אנו יודעים מי היו היהודים האלו ועד כמה ניתן לסמוך עליהם, האם ידעו בדיוק את מקום ההיכל או רק שיערוהו או אפילו בדוהו.¹ אחת אנו יודעים – שהמקום עבר הרס, חורבן ושינויים, ולכן מובן ביותר שהשל"ה פקפק בטענה שאחר מאות שנים של חורבן, שברובן לא דרכה רגל יהודי בהר, עדיין ידעו בדיוק היכן הוא בתוך ההר מקום אבן השתייה.

ג. לא תיתכן מסורת על מקום המקדש ללא ידיעה על אבן השתייה

הרב עזריה מציע הסבר נוסף, שהשל"ה אמנם פקפק במסורת על אבן השתייה, אך קיבל את המסורת שזהו מקום קודש הקודשים. אך זה ממש "תלי תניא בדלא תניא". כשם שהשל"ה אינו מזכיר כלל את אבן השתייה, כך הוא אינו מזכיר כלל מסורת על מקום קודש הקודשים, ומהיכא תיתי לתלות בו המצאה מחודשת ומשונה של פלגין מסורת להאמין במקצתה ולפקפק בעיקרה, ואם קיבל שזהו מקום קודש הקודשים – מה גרם לו לפקפק בקיומה של אבן השתייה שם, במקום שבו היא אמורה להיות.²

גם בדברי ר' עובדיה מברטנורא אין מקום לתלות סברא זו. רבנו עובדיה אכן מפקפק בזיהוי אבן השתייה, אך אין סיבה לומר שקיבל שזהו מקום קודש הקודשים. הביטוי "מקדש" בלשונו מכוון על הר הבית כולו, כפי שמוכח מהמשך דבריו,³ והביטוי "לפני ולפנים" ביחס למוסלמים הוא כנראה לשון מושאלת, או שנקט בדרך סיפורו לשם הקיצור את הדעה

1. כך למשל מספר ר' פתחיה מרגנשבורג (מסעות ארץ ישראל עמ' 53) ש"באו פריצים והלשינו למלך ואמרו: זקן אחד יש בינינו שיודע מקום ההיכל והעזרה, ודחק אותו המלך עד שהראה לו". נראה מדבריו שלא היתה בזמן ההוא מסורת ידועה על מקום העזרה וההיכל, ורק "זקן אחד" היה שידע, ומנין ידע?! עוד נראה מדבריו שהיהודים לא רצו שהזקן יספר למלך היכן העזרה, וגם הזקן לא רצה לספר, אלא שהוכרח באונס ע"י גזרת המלך בעקבות הלשנת הפריצים, וא"כ מנין שאכן סיפר לו את האמת ולא בדה מקום מלבו ע"מ להטעות המלך (ואין איש יודע מלבד הזקן עצמו)?!
2. הרב עזריה מביא אגרת משנת רמ"ט שדומה כביכול לדברי השל"ה, ומזכירה את מקום קודש הקדשים למרות שאינה מזכירה את אבן השתייה. אך אין שום דמיון בין הדברים. בניגוד לשל"ה אגרת זו אינה באה להוכיח את זיהויו של הר הבית תוך התעלמות מוחלטת מאבן השתייה, ובניגוד לשל"ה שלא הזכיר כלל את מקום קודש הקדשים אגרת זו מזכירה אותו, וברור שהמקור למסורת שלה על מקום קודש הקדשים הוא המסורת על אבן השתייה, וכפי שמפורש בדברי הרדב"ז.
3. שהזכיר את שערי הרחמים בכלל פתחי בית המקדש.

המקובלת בציבור, במקום להאריך ולכתוב "המקום שאומרים שהוא לפני ולפנים". אך ודאי שאי אפשר לתלות בביטוי זה לבדו שיטה מחודשת ומשונה שאכן זהו מקום קודש הקודשים, אך לא בטוח שאבן השתייה נמצאת בו.

ד. השל"ה והרשב"ץ

הסבר נוסף שמציע הרב עזריה הוא שהשל"ה נמשך אחר לשון התשב"ץ, ולכן השמיט את זיהוי אבן השתייה, והרב עזריה מאריך לפלפל האם השל"ה אכן ראה את דברי התשב"ץ. אך אנו קיימא לן שאם נמצאו דברי העדים מכוונים אות הוא ששניהם ראו את אותה המעשה, ולא שאחד העתיק מחברו. וכך גם כאן – הרשב"ץ והשל"ה מתארים שניהם את המקומות בירושלים המתאימים למופיע בתנ"ך ובדברי חז"ל, וממילא אך טבעי שיתארו את אותם המקומות, ואין שום סיבה להניח שהשל"ה העתיק מהתשב"ץ. גם סדר המקומות בדברי השל"ה הוא סדר גיאוגרפי ברור, ואין בו שום סיבה לומר שנמשך אחרי מישהו אחר. הרב עזריה טוען שאזכורו של עמק יהושפט משונה, כיון שרש"י מסביר שזהו שם סמלי ולא מקום היסטורי, וא"כ הזכרתו ע"י הרשב"ץ והשל"ה כאחד מורה על השפעה של זה על זה, אך האבן-עזרא והרד"ק מפרשים שאכן כך נקרא העמק בימי הנביא יואל, וברור שהרשב"ץ והשל"ה שהכירו בירושלים עמק שנקרא כך סברו שהוא הוא העמק עליו דיבר הנביא יואל.

אך גם אם הרב עזריה צודק, והשל"ה נמשך אחרי לשון הרשב"ץ, עדיין מוכח שהוא לא קיבל את זיהוי אבן השתייה, כי הרי ברור שהשל"ה לא העתיק ממש את לשון הרשב"ץ (כך למשל הרשב"ץ מזכיר את הר הזיתים, ואילו השל"ה קורא לו הר המשחה), לפיכך כשם שהשמיט את הר ציון שהזכיר התשב"ץ, כיוון שאינו מועיל לנושא זיהוי הר הבית בו הוא עוסק, כך בדיוק אם היה מסכים לזיהוי אבן השתייה היה מוסיף אותו על דברי הרשב"ץ, כיוון שאם מקבלים מסורת זו כמסורת אמינה הרי היא הוכחה על זיהויו של הר הבית הרבה יותר מנחל קדרון ומעין השילוח.

ה. השל"ה עוסק בזיהוי הר הבית ולא בתיחום האזור המותר לכניסה בירושלים

הרב עזריה מציע עוד הסבר, שהנושא בו עוסק השל"ה הוא היכן אפשר להיות בירושלים בלי חשש כניסה להר הבית, ובשאלה זו חשוב לו יותר סימון המתחם מבחוץ, ולכן הוא מביא דווקא אתרים שמחוץ להר הבית. אך המעיין בפסקה זו בדברי השל"ה רואה בבירור

שהנושא בו עוסק השל"ה הוא עצם זיהויו של הר הבית,⁴ וכאמור לעיל, לעניין זה ודאי שקיומה של אבן השתייה (אם מכירים בו) מהווה הראיה החזקה ביותר.

ו. השל"ה לא מסתמך על זיהוי אבן השתייה

לאור כל הנ"ל ברור שהשל"ה התעלם במכוון מהמסורת על זיהוי אבן השתייה ולא התייחס אליה כמסורת אמינה שיכולה להוכיח את זיהויו של הר הבית. אך הרב עזריה מביא את דברי השל"ה שכתב על דברי הכפתור-ופרח: "לכן מ"ש בפרק הנ"ל שרבינו חננאל דפריש ז"ל אמר לבוא לירושלים ושיקריב קרבנות בזמן הזה כו' כו', הנה אמת דיבר לפי הדין המבואר בתלמוד שאמר שמעתי שמקריבין אע"פ שאין היכל", והרב עזריה טוען שזה מורה שהשל"ה סבר שאפשר לדעת היכן מקום המזבח, ולפיכך ברור שהוא כן סמך על מסורת אבן השתייה, כי אם לא כן מנא לן היכן מקום המזבח.

אך מלבד הזרות והתמהון בטענה שהשל"ה התכוון לומר שאפשר למצוא את מקום המזבח על פי זיהוי אבן השתייה (או קודש הקודשים), אך נמנע לחלוטין מלהזכיר זיהוי זה רק בגלל שהאבן אינה גלויה לעין או בגלל שנמשך אחר לשון הרשב"ץ, ומלבד הזרות והתמהון במחשבה שהשל"ה ציפה שמקבל האגרת יבין מעצמו על מה הוא חושב להסתמך בקביעת מקום המזבח, וזאת כשברור שמקבל האגרת לא ידע (או לא סמך) על מסורת הזיהוי של אבן השתייה (שהרי חשב שאי אפשר לדעת היכן היה הר הבית בירושלים), הנה גם מלשון השל"ה עצמה מוכח שלא הסתמך על זיהוי אבן השתייה, כי השל"ה כותב: "לכן מ"ש בפרק הנ"ל שרבינו חננאל דפריש ז"ל אמר לבוא לירושלים ושיקריב קרבנות בזמן הזה כו' כו', הנה אמת דיבר", והמילה "לכן" משמעותה **לאור הנאמר לעיל**, דהיינו או בדברי השל"ה עצמו או בדברי הכפתור-ופרח שהזכיר, וכיוון שהן הכפתור-ופרח והן השל"ה לא הזכירו כלל את זיהוי אבן השתייה – הרי מוכח שלא על זה כיון השל"ה בכותבו "לכן מ"ש בפרק הנ"ל שרבינו חננאל דפריש ז"ל אמר לבוא לירושלים ושיקריב קרבנות בזמן הזה כו' כו', הנה אמת דיבר".

ז. מה למד השל"ה מתוכניתו של רבי יחיאל מפריז?

אמנם אליבא דאמת נראה לענ"ד שצריך לגרוס "וכן", או לכל הפחות שכוונתו היא "וכן" ולא "לכן" כמשמעותו אצלנו, וכדלהלן. ומצינו כך גם בהמשך האגרת, שאחרי שכתב שבמקום שבו הם מתפללים כנגד הכותל המערבי אין שום ספק וספק ספיקא, הוסיף וכתב:

4. הדבר מוכח גם מרשימת האתרים עצמה, כי אם השל"ה מביא את עמק יהושפט ונחל קדרון בשביל להוכיח שהם מחוץ לתחום הר הבית – שוב לא צריך להזכיר את הר הזיתים ומעין השילוח שנמצאים עוד מעבר להם. אך כיוון שהנושא הוא להוכיח שהמסורת על הר הבית נאמנה – דווקא מערכת שלמה של מקומות שמתאימה לתיאורי חז"ל מוכיחה זאת.

"לכן הנזכר בספר כפתור ופרח בפרק הנ"ל מקום התפילה והשתחויה לכן עמא דבר", ולא יתכן שהכוונה היא "לכן" במשמעות הרגילה, כי השל"ה דיבר על תפילה מול הכותל המערבי, והכפתור-ופרח דיבר על תפילה בכותל המזרחי (ומתוך דבריו עולה שבימיו התפללו רק בכותל המזרחי, וכפי שכתב על זה ר' ישראל משקלוב בפאת-השלחן פ"ג הערה כו: "וגם עכשיו דמנהג לילך בתוך העיר לכותל אבנים שקורין כותל המערבי זה לא הזכיר הרב כלל"), אך אם הכוונה היא "וכן" המשפט מבואר היטב, שכמו שבמקום בו הם מתפללים אל מול הכותל המערבי אין ספק – כך גם במקום שהעיד הכפתור-ופרח שהתפללו בכותל המזרחי אין ספק. גם סוף המשפט "לכן עמא דבר" כוונתו לציטוט לשון הכפתור-ופרח "וכן עמא דבר".

גם במשפט זה שלפנינו, על כוונת ר' יחיאל מפאריז להקריב קורבנות בזמן הזה, נראה שצ"ל "וכן". שכן אם פירוש המילה הוא "לכן" כמשמעותה הרגילה, אז כוונת השל"ה היא לומר שלאור מה שנתברר לעיל על זיהויו של הר הבית – מובנת כוונתו של ר' יחיאל מפאריז להקריב קורבנות, אך אם כך הוא היה צריך לסיים 'הנה אמת דיבר לפי מה שנתברר שאפשר לכוון את מקום המזבח', ואילו השל"ה כתב: "לכן מ"ש בפרק הנ"ל שרבינו חננאל דפריש ז"ל אמר לבוא לירושלים ושיקריב קרבנות בזמן הזה כו' כו', הנה אמת דיבר לפי הדין המבואר בתלמוד שאמר שמעתי שמקריבין אע"פ שאין היכל", ומבואר מדבריו שהנושא בו הוא עוסק לאשר את כוונת ר"י מפאריז אינו מקום המזבח, אלא המשך קדושת המקדש גם בחורבנו, שזהו בדיוק הנושא בו עוסק הכפתור-ופרח, ושבשבילו הוא מביא עדות זו על ר' יחיאל מפאריז. ברור גם שכוונת השל"ה בכותבו "הנה אמת דיבר" אינה לתת אישור היסטורי לסיפור על ר"י מפאריז, אלא לאשר את דברי הכפתור-ופרח בנושא. לכן ודאי שהכוונה היא "וכן", דהיינו שנוסף לאישור הכללי שהוא מאשר את כל דברי הכפתור-ופרח בענין ירושלים והמקדש ("וכל שכתוב בספר כפתור-ופרח... הכל אמת"), הוא מוסיף ומציין באופן מיוחד שגם מה שכתב על כוונת ר"י מפאריז להקריב קורבנות הוא אמת, כי אכן קדושת המקדש קיימת גם בחורבנו.

אכן יטען הטוען שעצם זה שהשל"ה הזכיר ואישר את כוונתו של ר"י מפאריז להקריב קורבנות מורה שהשל"ה סבר שאפשר לדעת היכן מקום המזבח, אך אין הדבר נכון. השל"ה, כמו גם הכפתור-ופרח לפניו, אינם עוסקים בעצמם בשאלה המעשית של הקרבת קורבנות, שכלל לא היתה מציאותית בזמנם, אלא הם עוסקים בבירור דעתו של ר' יחיאל מפאריז שסבר להקריב קורבנות, ולכן אינם עוסקים אלא בשאלות שעמדו בפני ר' יחיאל מפאריז (היכולת להקריב קורבנות כשבית המקדש חרב, וטומאת הכהנים ויחוסם הנידונות בכפתור-ופרח), ושאלת מקומו של המזבח כלל לא עמדה בפני ר"י מפאריז, כיוון שתוכניתו להקריב קורבנות היתה בהיותו בחו"ל, כמבואר מלשון הכפתור-ופרח והשל"ה ("אמר לבוא לירושלים ושיקריב קרבנות"), וממילא לא יכל לדעת בדיוק מה ידוע בארץ ישראל על מקום המקדש והמזבח, ולשקול את משמעות הדבר מבחינה הלכתית.

ח. השל"ה סבר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה

כאמור, יותר נראה לגרוס (או לפרש) "וכן", ולפי זה נפל פיתא בבירא והשל"ה כלל לא עסק בשאלת מקום המזבח. אכן אם הגרסא היא כלפנינו "לכן", ומשמעותה כמורגל אצלנו – אמנם עולה מדברי השל"ה שאפשר לדעת את מקום המזבח, אך לא יתכן שהתכוון לדעת זאת ע"פ זיהוי אבן השתייה שלא הזכירו כלל, וממילא המילה "לכן" אינה יכולה ליסוב עליו.

אכן מעיון בדברי השל"ה על הכותל המערבי עולה שהשל"ה סבר שהכותל המערבי שלפנינו הוא כותל העזרה, ולא כותל הר הבית,⁵ וממילא יכול היה לחשב את מקום המזבח ע"פ המשנה במידות, המתארת את העזרה ומידותיה בפרוט.

זו לשון השל"ה בענין הכותל המערבי: "וכשאנחנו הולכים ומתפללים נגד כותל מערבי ומשתחוים להש"י ורואים כותל מערבי, בזה המקום אשר אנחנו עומדים ומשתחוים אין ספק ולא ספק ספיקא אפילו אלף אלפים מהספיקות". מבואר מדבריו שלא היו הולכים עד הכותל המערבי עצמו, אלא למקום ממנו היו רואים את הכותל המערבי ומתפללים ומשתחוים כנגדו, ובמקום הזה, המרוחק מהכותל המערבי, אין ספק ולא ספק ספיקא של הר הבית. והנה אם הכותל המערבי הוא כותלו של הר הבית, הרי פשיטא שמי שעומד בצידו החיצוני אינו נכנס להר הבית, ואין שום מובן להדגשה של השל"ה שאין במקום הזה שום ספק, אך אם הוא סבר שזהו כותל העזרה, אז מובן שהוא צריך להדגיש שהמקום בו הם מתפללים אל מול הכותל הוא רחוק מספיק, ואין בו שום ספק הר הבית.

אמנם ראיתי מי שרצה להסביר שכיוון שרובו של הכותל היה מוסתר על ידי בניינים, ולא יכלו לדעת היכן בדיוק הוא עובר, וממילא המתקרב שם נכנס לספק, (וכפי הנראה זה יסוד הספק במרחץ שהשל"ה מזכיר), לכן בא השל"ה להדגיש שבמקום שבו הם באים להתפלל רואים את הכותל המערבי, ולכן אין שום ספק. אך פירוש זה אינו מסתבר כלל, שכן הנמען של האגרת לא הכיר את ירושלים בכלל, וגם השל"ה אינו מסביר לו שיש אזורים בהם הכותל מוסתר, וממילא נמצאים דבריו משונים מאד, שהוא מודיע שכשהם הולכים אל הכותל המערבי הם גם רואים אותו, ומחדש שמחוץ לכותל של הר הבית אין שום ספק.

גם מדברי השל"ה לפני כן מוכח שסבר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה, שכן הוא כותב: "ואין ספק בעולם במקום בית המקדש ובכותל מערבי, רק אין אנחנו יודעים נגד

5. הסברא שהכותל המערבי הוא כותל העזרה נראית משונה בעינינו בגלל שאנו מכירים את רחבת ההר השלמה המוקפת בכתלים המחברים זה לזה, וכן את אורכו השלם של הכותל המערבי, וכן את הפרש הגובה הגדול בין רחבת ההר לרחבת הכותל (והידיעה שבבית שני המפלס של הכותל היה נמוך עוד יותר), ובגלל שכבר נהגו דורות רבים לגשת עד הכותל המערבי בלי חשש (שזו הסברא שכתבו הפוסקים לשלילת הסברא שזהו כותל העזרה). כיוון שכל זה לא עמד לפני השל"ה הסברא שזהו כותל העזרה היתה סברא הגיונית ביותר, וכידוע כמה וכמה מגדולי ישראל במהלך הדורות סברו כך.

איזה מקום הלך המקדש, כי מפני חטאים חרב ולא נשאר רק כותל מערבי. ועל כן משערים לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה, לעשות הרחקה לפי אומדן הדעת לפי שיעור הזה". ויש לשאול, היכן נעזר השל"ה באומדן זה? הרי היכן שהכותל ברור לא צריך אומדן, ובאזורים בהם הכותל מוסתר לא היתה להם שום דרך לשער חמש מאות אמה מהמזרח, כיוון שלא רואים משם את החומה המזרחית. מלבד זאת אם הספק היה רק באזורים בהם הכותל מוסתר – הרבה יותר פשוט והגיוני לשער על פי החלק הגלוי היכן אמור הכותל להמשיך, מאשר לשער חמש מאות אמה מהמזרח. אך אם אכן הוא סבר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה, כעולה בבירור מדבריו דלעיל, אז הוא צריך לשער על פי הכותל המערבי היכן מסתיים הר הבית, והוא יכול לעשות זאת על פי הידיעות שבמשנה שהר הבית היה חמש מאות אמה ומיעוטו מן המערב, שלפי זה המרחק המירבי שיתכן מכותל העזרה המערבי עד סוף הר הבית הוא 156 אמות,⁶ ואם הוא בוודאות רחוק יותר הוא יכול לקבוע שבמקום בו הוא עומד "אין ספק ולא ספק ספיקא אפילו אלף ספיקות". דומני שמי שיקרא שוב את דברי השל"ה יוכיח שזהו הפירוש הברור של דבריו.

אמנם יש להקשות על כל הנ"ל, שהשל"ה הרי כותב: "וכל שכתוב בספר כפתור ופרח פרק שישי בזכרון עיר אלהים ירושלים והר הבית... הכל אמת", ומהכפתור-ופרח עולה שהכותל המערבי הוא כותל הר הבית (שכך הוא כותב: "מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית... וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום, וכן ניכר שער הקיפנוס למערב..."), אך אעפ"כ נראה שאין האישור הכללי שהוא מאשר את דברי הכפתור-ופרח יכול לדחות את דבריו הברורים שלו עצמו, ולענ"ד מתוך דברי השל"ה עולה ברור שסבר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה, כמבואר.

ט. סיכום

הדבר הברור ביותר בדברי השל"ה הוא התעלמותו המוחלטת מזיהוי אבן השתייה. אין הכרח שהשל"ה סבר שאפשר לברר את מקום המזבח, אך אם כן לא יתכן שהתכוון לברר זאת על פי זיהוי אבן השתייה. אכן יתכן שהתכוון לברר את מקום המזבח על פי הכותל המערבי, שמבואר בדבריו שסבר שהוא כותל העזרה.

6. כי אורך העזרה ממזרח למערב היה 187 אמות, ואם כן השטח הפנוי של הר הבית היה 313 אמות, וכיוון שמיעוטו מן המערב הרי השטח הפנוי המירבי במערב הוא 156 אמות.

